

Batóg, Włodzimierz

"Venona. Decoding Soviet espionage in America", John Earl Haynes, Harvey Klehr, New Haven and London 1999 :
[recenzja]

Dzieje Najnowsze 33/1, 261-264

2001

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

wysłania ich na front mogły za to budzić wątpliwości. Z recenzowanego zbioru dokumentów dowiadujemy się, że pod koniec lipca 1940 r. Churchill zamierzał przeprowadzić desant w części Afryki Północnej władanej przez reżym Vichy siłami 10 tys. polskich żołnierzy, 5 tys. Brytyjczyków i bliżej nieokreślonej liczby Wolnych Francuzów (s. 452). Inny, nieco późniejszy, plan polegał na włączeniu polskich artylerzystów do ekspedycji gen. de Gaulle'a, której celem miało być zdobycie Dakaru (s. 710).

Dyskusyjny jest wybór protokołów posiedzeń Gabinetu Wojennego z udziałem Churchilla, ale Gilbert musiał dokonać pewnych skrótów ze względu na objętość. Wydawca tekstu wyjaśnia sposób klasyfikowania zapisów z ich obrad, ale niestety nie informuje, że dzięki bohaterowi zbioru nie można zorientować się, kto był autorem konkretnej wypowiedzi (s. 17). To właśnie Churchill polecił w czerwcu 1940 r. zaprzestać sporządzania dokładnego stenogramu i zastąpić go ogólnym omówieniem. Zwyczaj ten przetrwał II wojnę światową i powojenne protokoły brytyjskiego gabinetu włącznie z ujawnionymi ostatnio, pochodzącymi z 1969 r., są obciążone tą wadą.

Drugi tom *Churchill War Papers* zasługuje na uznanie, jeśli chodzi o wymogi edytorskie. Podobnie jak w poprzednich częściach wzorcowo opracowane są przypisy, w tym i dotyczące osób (często przybierają one charakter prawdziwych biogramów). Wydawnictwo uzupełnia mapy i ciekawe karykatury z 1940 r. Warto polecić je badaczom zajmującym się różnymi aspektami nie tylko życia Winstona Churchilla, ale też historii II wojny światowej i wyrazić nadzieję, że kolejne tomy będą się ukazywały z mniejszymi niż do tej pory przerwaniami.

Jacek Tebinka
Gdańsk

John Earl Haynes, Harvey Klehr, *Venona. Decoding Soviet Espionage in America*, New Haven and London 1999, Yale University Press, ss. 487

Najwybitniejsi badacze amerykańskiego komunizmu, Harvey Klehr z Emory University i John Earl Haynes, specjalista historii XX w. w Bibliotece Kongresu, przedstawiają swą kolejną pracę poświęconą Komunistycznej Partii USA. Ich poprzednie książki¹ koncentrowały się, by tak rzec, na czystej historii partii, niniejsza zaś ukazuje związek pomiędzy amerykańskimi komunistami oraz ich sympatykami a różnorodnymi agencjami wywiadowczymi ZSRR, z dużą skutecznością działającymi na terenie Stanów Zjednoczonych.

W 1995 r. władze amerykańskie po raz pierwszy oficjalnie ujawniły istnienie tajnego programu deszyfrazu radzieckich depech przechwytywanych przez Wydział Wywiadu Wojskowego Departamentu Wojny w okresie II wojny światowej. One właśnie stanowią źródłową podstawę pracy. Wykorzystano też wcześniejsze ustalenia Haynesa i Klehra, materiały z dawnego archiwum Kominternu w Moskwie oraz z rzadka literaturę przedmiotu. To ważna zaleta pracy — jest ona praktycznie w całości pracą źródłową. Co równie ważne — w całości prawie weryfikowalną bez potrzeby wyjazdu do archiwów, z których korzystali Autorzy. Rozkodowa-

¹ J. E. Haynes, *Red Scare or Red Menace. American Communism and Anticommunism in the Cold War Era*, Chicago 1996; H. Klehr, *The Heyday of American Communism. The Depression Decade*, New York 1984; J. E. Haynes, H. Klehr, F. I. Frisov, *The Secret World of American Communism*, New Haven and London 1995; J. E. Haynes, H. Klehr, K. Anderson, *The Soviet World of American Communism*, New Haven and London 1998.

ne materiały programu dostępne są w Internecie (www.nsa.gov:8080/docs/venona/venona.html — październik 1999), a przez to osiągalne dla wszystkich badaczy tego okresu.

Pracę podzielono na jedenaście rozdziałów, którym towarzyszy 5 aneksów, przypisy oraz indeks. W stosunkowo krótkim wstępie Autorzy przedstawili swoje starania o dostęp do materiałów i ustaleń Venony. Rozdział pierwszy (*Venona and the Cold War*) jest wprowadzeniem poświęconym samemu programowi oraz jego funkcjonowaniu. Nosił on początkowo nazwę *Bride*, co widać na prezentowanych w Internecie kopiach telegramów i co wiadomo z książki Petera Wrighta *Łowca szpiegów*², a o czym nie wspominają Autorzy. W nieco dłuższym rozdziale drugim (*Breaking the Code*) omówiono wykorzystanie materiałów uzyskanych dzięki Venonie przez administrację Harry'ego Trumana i Dwighta Eisenhowera. Choć obaj byli świadomi wagi problemu, informacje z depesz nie były wykorzystywane przeciw komunistom, np. w procesie Rosenbergów, z obawy przed ich przedwczesnym ujawnieniem. W następnej części pracy przedstawiono sposób, w jaki kryptolodzy amerykańscy złamali niezmiernie trudny szyfr, którego używali Rosjanie do przekazywania informacji do swych placówek w USA i innych krajach. W rozdziale trzecim (*The American Communist Party Underground*) opisano podziemny aparat Komunistycznej Partii USA i kierujące nim osoby: Jozsefa Pogany'ego (J. Petersa) i Rudolfa Bluma, znanego jako Rudy Baker. Trzy pierwsze rozdziały stanowią rodzaj wprowadzenia do zasadniczego wątku książki, jakim jest konfrontacja dostępnych wcześniej informacji o radzieckim szpiegostwie i ich ewentualna weryfikacja.

Rozdział czwarty rozpoczynają zeznania Elizabeth Bentley, która w 1945 r. poinformowała FBI o swej działalności. W 1948 r. powtórzyła je publicznie przed Komisją do Badania Działalności Antyamerykańskiej. Wyśmiewane jako niewiarygodne informacje „królowej szpiegów”, znajdują potwierdzenie w zebranych przez autorów źródłach. „Przyjaciołom na wysokich stanowiskach” poświęcono kolejną część pracy — także i tu analizowane są zeznania Bentley, ale także i Whittakera Chambersa, który znany był z publicznego oskarżenia o przynależność do partii komunistycznej Algera Hissa. Książka potwierdza zeznania Chambersa, wskazuje także inne osoby pracujące dla ZSRR, takie jak np. Gregory Silvemaster, William Ullmann oraz Harry Dexter White, zastępca sekretarza skarbu, i Lauchlin Currie, jeden z najważniejszych doradców Białego Domu.

Wspomnianemu wcześniej Hissowi, współpracującemu z wywiadem wojskowym (GRU), Autorzy poświęcają uwagę w rozdziale 6 (*Military Espionage*). Można w nim znaleźć także informacje o innych współpracujących z tą agendą osobach, a także garść wiadomości o pracy morskiego pionu GRU.

Infiltrację agend rządowych Haynes i Klehr pokazują w rozdziale 7 (*Spies in the US Government*). Nie oparły się jej Biuro Służb Strategicznych (wywiad USA, późniejsza CIA), polegająca częściowo na dawnych agentach Kominternu w Europie i ochotnikach z wojny hiszpańskiej, Office of War Information, skupiające ludzi o podobnej przeszłości, oraz mniej ważne agencje związane z wojskowością i gospodarką.

W rozdziale zatytułowanym *Fellowcountrymen* zaprezentowano związki pomiędzy partią komunistyczną a działalnością szpiegowską na rzecz ZSRR. Uwikłany był w nią sekretarz generalny KPUSA w latach 1930-1945 Earl Browder, jego następca — Eugene Dennis, Steve Nelson i inni, w sumie 15 osób pełniących wysokie funkcje w partii. Komuniści amerykańscy

² P Wright, *Łowca szpiegów*, Warszawa 1991, s. 165. Nazwy Venona używano wg Autora w kręgach brytyjskich.

informowali także Moskwę o osobie Oskara Langego, który razem z księdzem Orlemańskim odwiedził Moskwę w kwietniu-maju 1944 r.

Bardzo interesująca jest następna część pracy, która jest poświęcona poszukiwaniu przeciwników Stalina w USA. Najważniejszymi byli trockiści (wyrzuceni z KPUSA w 1929 r.). Fakt, że ich ideowy przywódca, Lew Trocki, przebywał w Meksyku, napawał Stalina nieokreślonym lękiem. Dlatego agenci Moskwy skrupulatnie infiltrowali to środowisko. Inne zagrożenie płynęło w ocenie Kremla ze strony zorganizowanych grup imigrantów, stąd więc inwigilacja mniejszości żydowskiej i, co oczywiste, rosyjskiej.

W przedostatnim rozdział (*Industrial and Atomic Espionage*), wyjaśniono m.in. rolę najważniejszych osób oskarżanych o szpiegostwo na rzecz Kremla: Juliusza i Ethel Rosenbergów i J. Roberta Oppenheimera. Sprawa Rosenbergów omówiona została już wcześniej przez Ronalda Radosha i Joyce'a Milona (*The Rosenberg File*, New Haven and London 1997). Werdykt: Juliusz winny zarzucanego mu czynu, Ethel aresztowana w celu wywarcia presji na męża, aby się przyznał do winy, znajduje potwierdzenie w materiałach zebranych w recenzowanej pracy. Z kolei Oppenheimer, kierujący programem atomowym, znany ze swych lewicowych przekonań i znajomości ze Stevem Nelsonem, odpowiedzialnym za tajny aparat partii na zachodnim wybrzeżu, jest przez autorów „uniewinniony” z tego zarzutu. Sugerują oni jednak, że jako szef Manhattan Project wiedział o swych współpracownikach znacznie więcej niż inni i mógł pomóc władzom bezpieczeństwa w ustaleniu, kto w ośrodku Los Alamos współpracował z wywiadem sowieckim.

W krótkiej ostatniej części pracy starano się odpowiedzieć na pytanie, dlaczego Amerykanie zaangażowali się w działalność przeciw własnemu krajowi. Decydowała ideologia i wiara, że w ten sposób pomaga się budować nowy, lepszy świat. Nie była to cecha tylko amerykańskiego komunizmu, jak piszą Autorzy (s. 334), choć w przypadku tego kraju odgrywała, jak się wydaje, rolę zasadniczą, gdyż odpadał argument strachu w postaci bezpośredniej interwencji ZSRR. Bywało, że czynnikiem ułatwiającym podjęcie takiej decyzji było rosyjskie pochodzenie niektórych agentów i swoiście pojmowany patriotyzm, przekonanie, że błędy starego systemu zostały naprawione przez bolszewików. Były także bardziej indywidualne pobudki, jak miłość w przypadku Elizabeth Bentley. Tak czy inaczej najbardziej wierni i pojętni kandydaci na szpiegów znajdowali się w Komunistycznej Partii Stanów Zjednoczonych bądź bardzo blisko niej.

Bardzo istotna jest końcowa część pracy. W załączniku A przedstawiono listę 349 obywateli USA, imigrantów i stałych mieszkańców Stanów Zjednoczonych mających związki z wywiadem sowieckim, którzy wymienieni są w depe szach Venony. 171 z nich znanych jest z nazwiska, 178 z kryptonimu. W załączniku B wymieniono 139 osób, które miały kontakt z wywiadem sowieckim, czego jednak nie potwierdzają dostępne materiały Venony. Trzydzięci trzy nazwiska w załączniku C to obywatele innych państw, którzy współpracowali z wywiadem ZSRR, wśród nich Roman Moszułski, korespondent Polskiej Agencji Telegraficznej w Stanach Zjednoczonych, agent Moskwy od 1944 r. W załączniku D znajdują się 24 nazwiska osób, które były rozważane przez Rosjan jako ewentualni agenci (w tej grupie umieszczono Roberta Oppenheimera). W ostatnim załączniku przedstawiono biogramy 9 oficerów wywiadu radzieckiego prowadzących szpiegów w Stanach Zjednoczonych.

Recenzowana praca jest jedną z najważniejszych książek poświęconych problematyce amerykańskiego komunizmu. Jej siła leży nie tylko w pionierskim wykorzystaniu źródeł, do których nieufnie podchodzą zawodowi historycy, ale przede wszystkim w ich naukowej weryfikacji i konfrontacji z archiwalia mi moskiewskimi lub innymi, dostępnymi wcześniej. Jest także bardzo istotnym przyczynkiem do obalenia pielęgnowanego przez historyków-rewizjo-

nistów poglądu, że KPUSA była partią nie różniącą się od innych, a jej ewentualne błędy dadzą się usprawiedliwić zaangażowaniem na rzecz wygrania wojny i stratami, jakie poniosła w wyniku represji drugiej połowy lat 40. i pierwszej 50. Dlatego na podkreślenie zasługuje fakt, że tak ważnego przewartościowania dokonali historycy amerykańscy, a nie europejscy, „początkujący” Amerykanów, czym był komunizm w ich kraju. Praca Johna Haynesa i Harveya Klehra bez wątpienia wejdzie do kanonu literatury naukowej dotyczącej faktycznej roli Komunistycznej Partii Stanów Zjednoczonych.

Włodzimierz Batóg
Kielce

Venona. Soviet Espionage and the American Response 1939-1957, ed. by Robert

Louis Benson, Michael Warner, Laguna Hills 1996, Aegean Park Press, ss. 503

Sensacją historyczną w latach siedemdziesiątych było ujawnienie informacji, iż dzięki sukcesom polskich matematyków, którzy zdołali przed II wojną światową złamać niemiecki szyfr maszynowy Enigmy, wywiady alianckie, najpierw francuski i brytyjski, a potem ten ostatni we współpracy z Amerykanami, zdołały opanować metodę łamania szyfrów niemieckiej armii i policji. Od końca 1942 r., po uporaniu się z trudnościami, które powodował szyfr używany przez łodzie podwodne Kriegsmarine, brytyjscy kryptolodzy byli w stanie odczytywać z niewielkim opóźnieniem większość zarejestrowanej łączności radiowej wszystkich rodzajów broni armii niemieckiej, co dawało Wielkiej Brytanii i USA dodatkowy, jakże istotny atut w wojnie. Sukces ten był tak niewiarygodny, że żyjący jeszcze niemieccy dowódcy z czasów II wojny światowej nie chcieli początkowo wierzyć, że ich łączność stała otworem przed przeciwnikiem. Wydawało się, iż nigdy nie uda się już powtórzyć podobnego sukcesu w zetknięciu z wysokiej klasy szyframi.

W okresie zimnej wojny zastanawiano się, w jakim stopniu współpracujący ze sobą na podstawie porozumienia UKUSA z 1948 r. amerykańscy i brytyjscy kryptolodzy zdołali spenetrować szyfry Związku Radzieckiego. Na odpowiedź trzeba było poczekać do połowy lat 90. Recenzowany zbiór dokumentów jest pierwszą książką ukazującą osiągnięcia amerykańskiego wywiadu w zetknięciu z powojennym rywalem, po której przyszły inne, będące już analizą odtajnionych dokumentów Venony¹.

Operacja ta polegała początkowo na rejestrowaniu od 1940 r. przez zajmującą się łamaniem szyfrów amerykańską Signals Security Agency (SSA) łączności radiowej radzieckiego wywiadu z terenu obu Ameryk, a następnie na próbach jej odczytania. Radzieckie szyfry wywiadu, jak i dyplomacji, w przeciwieństwie do Enigmy, nie były szyframi maszynowymi, a jednorazowymi, tzw. one time pad. Gwarantowało to, iż teoretycznie nie dały się złamać. Błąd, jaki popełnili Rosjanie, używając wielokrotnie tych samych tablic do szyfrowania, został wykorzystany przez Amerykanów, po wieloletnich wysiłkach, do złamania części z ogromnej korespondencji radzieckich rezydentur wywiadowczych, działających pod dyplomatyczną przykrywką w USA.

Ujawnienie przez National Security Agency (NSA), następczynię SSA, w 1995 r. pierwszej serii dokumentów, zawierających depesze NKWD i wywiadu wojskowego GRU, wysyłane do

¹ J. E. Haynes, H. Klehr, *Venona: Decoding Soviet Espionage in America*, New Haven 1999; N. West, *Venona. The Greatest Secret of the Cold War*, London 1999.